

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. До числа провідних проблем сучасної української суспільної географії належить питання становлення та розвитку районологічних досліджень. Загалом суспільно-географічна наука упродовж свого розвитку накопичила й узагальнила значний обсяг теоретичного матеріалу з питань формування економічних (соціально-економічних, суспільно-географічних) районів. Протягом другої половини ХХ століття українська районологічна думка пройшла три якісних етапи свого розвитку. Перший охоплює період з середини 50-х до другої половини 70-х років, другий припадає на кінець 70-х – початок 90-х років і, нарешті, з початку 90-х років розпочався третій етап – етап сучасного розвитку районологічної науки [6]. Кожному з виділених періодів притаманні специфічні ознаки й характерні риси.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання історії формування і подальшого розвитку районологічних уявлень в Україні висвітлюються в працях А.П. Голікова, Ф.Д. Заставного, С.І. Іщука, К.В. Мезенцева і Н.І. Мезенцевої, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, О.І. Шаблія та інших вчених. Проте на сьогоднішній день відсутні ґрунтовні монографічні дослідження, які узагальнювали б увесь історичний досвід вітчизняного суспільно-географічного районування.

Формулювання мети і завдань. Пропоноване дослідження є спробою ознайомлення з поглядами провідних українських вчених на проблему регіоналізації території нашої держави. Зокрема розглядаються схеми економічних (соціально-економічних) районів, виділені різними дослідниками.

Виклад основного матеріалу. Перший етап розвитку районологічної науки протягом досліджуваного нами періоду, як було зазначено вище, охоплює середину 50-х – другу половину 70-х років минулого сторіччя.

Цьому етапу притаманні поглиблення загальнотеоретичних засад економічного районування та формування ряду окремих напрямків районологічних досліджень, таких як вчення про районні комплекси і зв'язки, функціональну структуру району; мікрорайонування; районне планування; методика районування та інші [6].

На початку 50-х рр. співробітниками Інституту економіки АН УРСР з урахуванням природно-географічних, економічних та історичних чинників було виділено в межах України п'ять економічних районів: Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька області), Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська), Південно-Східний (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька), Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська) та Західний (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Волинська, Рівненська, Закарпатська). На основі вказаної сітки економічних районів базується більшість сучасних розробок соціально- економічного районування України.

У 1956 р. Держпланом СРСР було утворено комісію з розробки проекту мережі економічних районів країни, до складу якої, крім економістів, увійшли економіко-географи – П.М. Алампієв і В.М. Четиркін. Результатом роботи даної комісії стала розробка державної концепції економічного районування (нотатки –Основи економічного районування СРСР||, 1956).

На основі запропонованої комісією методики була розроблена нова сітка економічних районів. Проте жоден з проектів не був втілений у життя у зв'язку з переходом до територіального принципу управління народним господарством та відповідною реорганізацією Держплану СРСР. Основною одиницею економічного районування та адміністративного-територіального поділу країни став економічний адміністративний район (ЕАР). У 1957 р. на території України налічувалось 11 економічних адміністративних районів, а в 1960 р. – Надалі мережа ЕАР зазнала деяких змін, у 1962 р. вони були збільшені, а їхня кількість зменшилася до семи (Донецький, Придніпровський, Київський, Харківський, Львівський, Подільський,

Чорноморський). В роботі —Географія Української РСР (1958 р.) професор О.Т. Діброва для навчально-пізнавальних цілей виділив шість внутріреспубліканських економічних районів: Донбас, Промислове Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний і Причорноморський [2]. На початку 60-х рр. він запропонував виділяти сім таких районів: Донбас, Промислове Придніпров'я, Степове Причорномор'я, Лівобережний Лісостеп, Правобережний Лісостеп, Полісся та Західні області. Пізніше вчений обгрунтував наявність на території України восьми економічних районів. При цьому він враховував особливості природно-ресурсного потенціалу, густоту і розміщення населення, рівень розвитку продуктивних сил, транспортні зв'язки та перспективи подальшого господарського розвитку території.

Значне збільшення кількості економічних адміністративних районів у межах країни зумовило потребу виокремлення так званих великих (або укрупнених) економічних районів. Відповідно до цього у 1961 р. територія СРСР була поділена на сімнадцять (з 1968 р. – вісімнадцять) великих економічних районів. В основу даного економічного районування було покладено максимально можливу економічну самостійність районів на випадок війни та можливість дальшого переміщення ресурсів у східні райони СРСР у мирний час. В цей самий період І.О. Величко, І.А. Кугукало і Л.М. Корецький запропонували поділити територію України на три великих економічних райони: Донецько-Придніпровський (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Кіровоградська, Харківська, Полтавська, Сумська області), Південно-Західний (Київська, Вінницька, Чернігівська, Черкаська, Хмельницька, Волинська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Закарпатська, Чернівецька області) та Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська і тодішня Кримська). Ці райони були утворені в 1963 р. Держпланом СРСР і фактично проіснували до початку 90-х рр. Понад 27 років за даними районами здійснювалось планування, розміщення продуктивних сил, проводились

розробки перспектив їхнього розвитку на період до 2005 р., виходячи з інтересів єдиного народногосподарського комплексу тодішнього СРСР. З навчальною ж метою майже чверть століття використовувались шість виділених О.Т. Дібровою внутрішніх республіканських районів [7].

У 1965 р. раднаргоспи було звинувачено у зниженні темпів економічного зростання й ліквідовано. Відповідно були ліквідовані також економічні адміністративні райони. У зв'язку з поверненням до галузевого принципу управління господарством значно зменшився інтерес державних інституцій до питань економічної регіоналізації, хоча наукові дослідження районологічних проблем тривали майже до кінця 60-х років.

Черговий сплеск зацікавленості районологічними дослідженнями припадає на середину 70-х років. Наукові роботи того часу мали здебільшого узагальнюючий характер. Серед них варто виділити монографії — Теоретичні основи функціональної структури промислового комплексу економічного району¹ за редакцією М.М. Паламарчука (1972); — Територіальна структура промислового комплексу економічного району¹ (автори М.М. Паламарчук і К.О. Тащук) (1974).

В цей час колективом науковців Ради по вивченню продуктивних сил при Держплані СРСР під керівництвом В.В. Кістанова було розроблено варіант нової сітки макрорайонування, відповідно до якого на території України було виділено п'ять економічних районів: Донецько-Придніпровський, Середньодніпровський, Центральнo-Український, Західно-Український та Південно-Український. Проте даний проект так і не був втілений у життя [5].

Важливе наукове і практичне значення для багатьох галузей господарства має галузеве районування. Дослідженню промислового районування присвячені роботи М.М. Середенка, Л.М. Корецького та інших вчених. Вагомі дослідження були проведені в галузі сільськогосподарського районування, у тому числі комісіями Міністерства сільського господарства спільно з науково-дослідними інститутами. Розробці районування сільського

господарства в цілому та по окремих областях і регіонах присвячені праці А.Т. Ващенко, І.Ф. Мукомеля, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, Р.О. Язиніної тощо [3].

Також протягом даного періоду значного поширення набули наукові праці, присвячені вивченню великих економічних районів та окремих областей. До них належать монографії: -Проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил Донецько-Придніпровського району (автори Ф.М. Сухопара, В.І. Удод, 1976); -Проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил Південно-Західного району (автори М.М. Паламарчук, В.І. Пила, Д.М. Стеченко, 1976); -Проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил Північного Причорномор'я (автори М.В. Багров, Г.Л. Градов, 1974).

Наприкінці 70-х і особливо у 80-ті рр. минулого сторіччя стало очевидним, що тривала усталеність існуючої сітки економічних районів значно обмежує розвиток районологічного напрямку соціально-економіко-географічних досліджень. Наслідком цього став значний розвиток започаткованого ще Н.Колосовським комплексологічного напрямку. Районологічні дослідження цього періоду були присвячені головним чином узагальненню досвіду економічного районування. Також поглиблено вивчались такі питання, як мікрорайонування, дрібне і внутріобласне районування [6].

Розвиваючи методологію районування, відомий радянський економіко-географ Ю.Г. Саушкін у 1982 р. висунув ідею про необхідність здійснення природно-господарського районування держави. В тому ж році колектив науковців Відділення географії Інституту геофізики імені С.Суботіна АН УРСР під керівництвом професора О.М. Маринича звернувся до природно-господарського районування, яке розумілося як поділ території за спільними ознаками природного середовища і господарської діяльності із врахуванням адміністративно-територіального устрою. За розробленою ним схемою Україна поділялася на дев'ять природно-господарських районів: 1) Західне

Полісся (Рівненська, Волинська й рівнинна частина Львівської області); 2) Українські Карпати (Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька та гірська частина Львівської області); 3) Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області); 4) Київське Придніпров'я (Київська, Черкаська, Чернігівська, Житомирська області); 5) Лівобережне Придніпров'я (Сумська, Полтавська, Харківська області); 6) Промислове Придніпров'я (Дніпропетровська та Запорізька області); 7) Донбас (Донецька та Луганська області); 8) Українське Причорномор'я (Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області); 9) Крим. Однак дана схема районування суперечила принципу адміністративно-територіальної цілісності районів, що викликало дискусійні питання [1].

У зв'язку з процесом подальшої соціологізації економіко-географічного знання поняття —економічний район‖ розширилось наприкінці 80-х рр. до —соціально-економічного району‖.

Після здобуття Україною державної незалежності постала проблема розробки власної теорії соціально-економічного районування з урахуванням нового статусу суверенної держави та переходу до ринкової економіки. Стало очевидним, що існуюча на той час мережа економічних районів не відповідає потребам державного життя нашої країни, оскільки вона орієнтувалася насамперед на потреби єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР. Параметри і межі цих районів були доволі суб'єктивними, недостатньою мірою відображали рівні внутрідержавної диференціації людської діяльності, історико-етнічні особливості населення України та природно-ресурсний потенціал різних частин її державної території.

Велику дослідницьку роботу у сфері розробки мережі соціально-економічних районів незалежної України провели співробітники Національного інституту стратегічних досліджень на чолі з професором В.А. Поповкіним. У монографії —Регіонально-цілісний підхід в економіці‖ (1993 р.) В.Поповкін виділяє п'ять внутрішньодержавних макрорайонів: 1)

Центрально-Український; 2) Донбас і Придніпров'я; 3) Слобідська Україна; 4) Причорноморський;

4) Західно-Український [8]. Трохи згодом (1994 р.) він запропонував наступну схему соціально-економічної регіоналізації України: Донбас (Донецька і Луганська області); Катеринославське Придніпров'я (Дніпропетровська і Запорізька області); Слобідська Україна (Харківська, Полтавська, Сумська області); Київське Полісся (Київська, Житомирська, Чернігівська області); Волинське Полісся (Волинська і Рівненська області); Українські Карпати (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області); Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області); Середнє Придніпров'я (Черкаська і Кіровоградська області); Одесько-Таврійський район або Північне Причорномор'я (Одеська, Херсонська, Миколаївська області); Крим (Автономна Республіка Крим). Зазначені райони, у свою чергу, утворюють вищеназвані макрорайони.

Професор Ф.Д. Заставний виокремлює на території України три великих економічних райони – Південний, Західний та Східний, в межах яких виділяє райони другого рівня – внутрішньореспубліканські економічні райони. До них вчений відносить Північно-Східний, Донецький та Придніпровський у межах Східного; Центрально-Поліський, Західно-Волинський, Подільський, Карпатський та Центрально-Український – у складі Західного; Причорноморський внутрішньореспубліканський економічний район співвідноситься з Південним великим економічним районом [4].

Професор О.І. Шаблій пропонує наступну схему соціально-економічної регіоналізації нашої держави: 1) Центральний район, до складу якого входять Київська, Чернігівська, Черкаська, Житомирська й Вінницька області; 2) Західний (Львівська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області; 3) Північно-Східний (Полтавська, Сумська, Харківська області); 4) Східний (Донецька і Луганська області); 5) Центрально-Східний (Дніпропетровська,

Запорізька та Кіровоградська області); 6) Південний (Миколаївська, Херсонська, Одеська області, Автономна Республіка Крим). Названі райони виділені автором за п'ятьма головними ознаками. Першою з них є наявність головних ядер та відповідних –регіональних столиць». Другою ознакою виступає наявна в кожному районі територіальна соціально-економічна система (ТСЕС) –просторове поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер життєдіяльності суспільства. Третя ознака – спеціалізація району у загальнодержавному поділі та інтеграції праці. Кожен район є інтегративною ланкою національного господарського комплексу України, виконуючи певні функції з виробництва продукції і надання послуг в загальнодержавному масштабі. Водночас він є не лише виробником, але й виступає у якості споживача матеріальних і духовних благ.

Четверта ознака соціально-економічного району – можливість здійснення регіонального регулювання і координації соціальних, економічних та демографічних процесів у власних межах, управління комплексним розвитком господарства регіону. П'яту ознаку вчений іменує гіпотетичною: у віддаленому майбутньому, за умови зміцнення унітарності Української держави може бути поставлене питання федеративного статусу її районів [9].

У зв'язку з набуттям соціально-економічною географією статусу суспільної географії професор М.Д. Пістун розробив концепцію суспільно-географічного районування. Шляхом синтезу даних наукової та навчальної літератури з районологічної проблематики він виокремлює на території України дев'ять суспільно-географічних районів: 1) Столичний (Київський), до якого зараховує Київську, Чернігівську та Житомирську області; 2) Центральний (Черкаська та Кіровоградська області); 3) Північно-Східний у складі Полтавської, Сумської та Харківської областей; 4) Донецький (Донецька та Луганська області); 5) Придніпровський (Запорізька й Дніпропетровська області); 6) Причорноморський (Автономна республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області); 7) Подільський

(Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області); 8) Карпатський (Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська, Чернівецька області); 9) Північно-Західний (Волинський) в складі Волинської і Рівненської областей [7]. На VII з'їзді Українського географічного товариства ця мережа була схвалена і запропонована для навчально-наукових і практико-управлінських потреб. Хоча жодна з існуючих схем районування України не стала загальноновизнаною.

З-поміж інших розробок 90-х років слід виділити роботи таких дослідників, як І.О. Горленко і Л.Л. Тарангул (1999 р.), М.І. Долішній, М.М. Паламарчук і О.М. Паламарчук (1997) тощо. Окремої уваги заслуговує розроблювана протягом 1994 – 1997 рр. колективом науковців Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України та Кабінетом Міністрів України схеми економічного районування, викладеної в Концепції державної регіональної економічної політики. Здійснені упродовж 90-х років розробки з економічного районування за участю провідних вчених вищезгаданої академічної установи завершилися в 1998 р. внесенням до проекту Закону України —Про концепцію державної регіональної економічної політики» запропонованої мережі соціально-економічних районів у такому вигляді:

- 1)Донецький – Донецька та Луганська області;
- 2)Придніпровський – Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області;
- 3) Східний – Харківська, Сумська, Полтавська області;
- 4)Центральний – Київська та Черкаська області;
- 5) Поліський – Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська області;
- 6).Подільський – Тернопільська, Вінницька, Хмельницька області;
- 7) Південний (або Причорноморський) – Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області;
- 8) Карпатський – Львівська, Закарпатська, Івано- Франківська, Чернівецька області [1].

Однак, на нашу думку, у представленому проекті районування порушується принцип цілісності території районів. Автори виділяють Поліський район без Київського Полісся.

Для української районології 90 х рр. ХХ ст. притаманною є також розробка нових видів галузевого районування: соціального (М.М. Паламарчук), соціально-географічного (М.І. Фащевський), історико-географічного та культурно-географічного (І.І. Ровенчак), релігійно-географічного тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Українська районологія другої половини ХХ ст. нагромадила значний обсяг науково-теоретичного матеріалу. Протягом даного періоду вона переживала як періоди стрімкого розвитку, так і періоди занепаду, що було обумовлено переважно політико-кон'юнктурними обставинами. Провідні українські економіко-географи розробили і запропонували для навчально-пізнавальних цілей та потреб практичного використання власні схеми регіоналізації України. Актуальним питанням залишається сьогодні видання монографій, у яких було б детально проаналізовано усі попередні спроби макрорегіоналізації території України, а також глибоко розглянута проблема синтезу української наукової районологічної думки.

Сьогодні головним завданням соціально-економічного районування є широке використання системи науково обґрунтованих макрорегіонів для потреб територіального управління і регулювання регіональної політики. Таке районування повинне базуватись на пізнанні об'єктивного процесу районоутворення та науково обґрунтованих принципах. Головні з них: цілісність території; спільність життєдіяльності; перспективність розвитку господарського комплексу; вирішення важливих соціально-економічних проблем в межах території району; відповідність районування адміністративно- територіальному устрою держави; досягнення соціально-економічної і екологічної ефективності з метою вирішення важливих завдань, спрямованих на поліпшення умов життя населення в межах території району.

Список літератури:

1. Данилишин Б.М., Клиновий Д.В., Пепа Т.В. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка: Навчальний посібник /За наук. Ред. Б.М. Данилишина. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект- Поліграф», 2007. – 688 с.
2. Діброва О.Т. Географія Української РСР. – К., 1958. – 527 с
3. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Посібник. Видання друге, доповнене. – К., 2006. – 275 с.
4. Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – 427 с.
5. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). – К.: Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
6. Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне районування України: Навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. – 228 с.
7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
8. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 210 с.
9. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник /За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 1994. – 444 с.